

Наша історія

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАРХІВУ ОБЛАСТІ

У 2019 році на державному рівні відзначаються 75-ті роковини початку примусового виселення у роки Другої світової війни автохтонних українців із Польщі.

Українці з найдавніших часів проживали на території Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшся, Любачівщини, Західної Бойківщини. Але радянський уряд, зацікавлений у поширенні власного впливу, пішов назустріч прорадянському уряду Польщі як щодо спірних територій, так і в національно-релігійному питанні: одна держава – одна нація – одна мова – одна релігія. Тож у 1944 році не лише етнічні українські землі були передані Польщі, але й місцеві українськомовні православні та греко-католики мали бути виселені з території Польщі, а громадянам Польщі – полякам та євреям, які з якихось причин перебували у роки війни в СРСР, було забезпечено повернення на батьківщину. Офіційно ці питання регулювались «Угодою між Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національно-го визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», підписаною у місті Люблін 9 вересня 1944 року. Протягом 1944–1946 років з території Польщі до УРСР було виселено пів мільйона автохтонних українців.

Угода декларувала виключно добровільну «евакуацію», при якій «примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Але з 22 серпня 1945 року польські військові підрозділи були направлені для виселення з місць проживання та конвоювання до залізниць українських, а інколи і змішаних українсько-польських родин. У 1946 році Польська народна армія була задіяна вже у каральних акціях насильницької депортації українців. 6 травня 1947 року урядом радянської України і Польщі було підписано протокол, «що евакуація українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі відбувалася і закінчена в атмосфері взаємного розуміння та згоди».

Українці із Польщі масово переселяли у південноукраїнські області. У державному архіві Херсонської області зберігаються численні справи, в яких містяться документи, що висвітлюють хід переселення та становили переселенців на Херсонщині.

В архівному фонді П-46 Херсонський обком Компартії України містяться доповідні записки, звіти, інформації, списки, листування про переселення українців з Польщі у радгоспи та колгоспи Херсонської області, про їх господарсько-побутове облаштування та про політично-масову роботу серед переселенців. Партійні документи відображають розташування по районах області, відомості про кількість переселенців, що вступили до колгоспів, інші місця їх працевлаштування, отримання ними будинків, городів, худоби, промтоварів, продуктів харчування, стан розоруження за залишене у Польщі майно. В основі своєї це переможні реляції про успіхи партійного і радянського керівництва області із виконання поставлених перед ними партією й урядом завдань.

У фонді Р-1979 Виконавчий комітет Херсонської обласної ради (завідувачем) відділу В. Кожем'яким та інспектором А. Манзело. Основним завданням створення даних документів була фіксація як загальних тенденцій процесу розселення переселенців по районах області, так і доведення до керівництва області конкретних фактів безвідповідальності, нехлюйства або й самодурства посадових осіб щодо переселенців.

Доводили записки, списки, відомості та листування про трудове і господарсько-побутове облаштування переселенців з Польщі містять також архівні фонди виконавчих комітетів районних та сільських рад.

Усі ці багаточисельні і різнопланові документи зберігають відомості щодо долі окремих родин переселенців та зосереджують інформацію про загальні проблеми переселення, конкретизуючи причини провалу переселенської компанії 1944–1951 років на Херсонщині.

В області мало бути переселено 9100 сімей (2750 за першим планом і 6350 сімей за додатковим). 9 листопада 1944 року зі станції Замостя поляки відправили перші 28 вагонів з українським населенням, вони прибули на Херсонщину наприкінці листопада 1944 року.

Напередодні їх прибуття голова уряду (Раднарком УРСР), секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов у листі від 24 жовтня 1944 року до голови Херсонського виконкому Пилипа Пасенченка та секретаря Херсонського обкому КП(б)У Олексія Федорова наголошував на розселенні евакуйованих за власною згодою. Проте, секретна телеграма заступника голови уряду (Ради Міністрів УРСР) Василя Старченка та секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка від 31 березня 1946 року свідчить, що переселенці, які і радянські селяни, були колгоспними кріпаками, тож місцевим радянським і партійним керівникам, незалежно від їх службового положення, погрожували жорсткою персональною відповідальністю за допуск вільного вибору переселенцями місця їх проживання на території УРСР.

Також у листі М. Хрущова вказувалося на зобов'язання виконкомів райрад та правлінь колгоспів щодо передачі під поселення переселенців всіх «вільних, придатних для життя і господарських потреб приміщень і споруд» та вжиття «всіх заходів щодо надання допомоги до якнайшвидшого побутового і господарського устрою прибулих у колгосп сімей (господарств) українського населення з Польщі».

Адже згідно з радянсько-польською угодою, переселенці лишили у Польщі не тільки домівки, зібраний урожай, засіяні озимини поля, частину реманенту та худоби. Вони були обмежені навіть у можливості забрати всі особисті речі, наприклад, будинок власні меблі. Слід зауважити, що залишене у Польщі власність була оцінена уповноваженими, а кошти за неї сплачені радянськими сторонами. Тож радянський уряд взяв на себе зобов'язання наділити всіх переселенців земельними угіддями, забезпечити

кожну сім'ю житлом, посівним матеріалом, харчами та виплатити за втрачене майно отриману від Польщі компенсацію.

Уже в перших звітах обласне партійне керівництво рапортувало: переселенці на станції Херсон були зустрінуті представниками обласних та районних організацій; на середині 1945 року всі переселенці розселені по домівках колгоспників, 120 сімей живуть у спеціально наданих будинках; всі переселенці, які вступили в колгоспи, наділені присадибними ділянками; нужденним переселенцям колгоспи надають матеріальну допомогу; серед переселенців по районах області проводиться систематична агітаційно-пропагандистська робота.

Масові архівні документи свідчать, що лекції переселенцям дійсно читались. З побутово-господарським облаштуванням було значно складніше.

Наприкінці осені 1944 – навесні 1945 року переселенців приймали тринадцять районів області. З них тільки у трьох районах (Генічеському, Сиваському і Новотроїцькому) прибули на вузлові залізничні станції переселенці по селах забірали протягом двох-трьох діб. У той же час у Білозерському, Капінському і Новороздольському районах вивантажених із вагонів переселенців перевозили у села протягом двох-трьох тижнів, зі станції Біла Криниця Великоолександрівського району – п'яти тижнів. Уявіть, що переселенці разом із дітьми, харчами, речами, які їм вдалося привезти з собою, з худобою і домашньою птицею весь цей знаходились у зимовому степу під відкритим небом, будучи із власних речей якісь укріпті від дощу і снігу.

Переселенцями, які вешт-решт потрапляли до сіл, за звітами інспектора переселенського відділу, надавалися для проживання будинки без вікон, дверей, навіть даху, не завозялось палне. Більшість розселяли по домах місцевого населення, в основному по декілька родин у кімнату, не відремонтовану, сирну, інколи й зовсім непристосовану для життя. Інспектор, вказуючи населені пункти та конкретні прізвища переселенців, фіксувала масові факти проживання, наприклад, родини чисельністю 7 осіб у кімнаті на 5 кв. м, 6 осіб на 3 кв. м, 11 осіб на 6 кв. м, проживання 4 родин чисельністю 12 осіб в одному малесенькому приміщенні.

Звичайно, можна зауважити, що села потраждали в роки війни, тож у таких умовах всі жили. У дійсності, це був час проведення партійно-державною владою країни політики депортації різних національностей, тож кількість направлених у південноукраїнські області переселенців співвідносилася у тому числі із кількістю житлових будинків місцевого німецького населення, депортованого з України до Сибіру, Казахстану, Алтаю тощо. Але начальник відділу переселення Херсонського обкомівком у листопаді 1945 року доповідав, що «всі будинки колишніх німецьких колоній» райвиконками не передають переселенцям, «зберігаючи для продажу демобілізованім червоноармійцям». Адже переселенцям, за залишене в Польщі будинки, житло мало надаватися безкоштовно.

Також в умовах повосногого дефіциту будівельних матеріалів, вони

направлялись в область конкретно для потреб переселенців. У той же час зберігали, наприклад, записка секретаря обкому О. Федорова про передачу скла, що надійшло в область для ремонту будинків та квартир переселенців з Польщі, для зааселення вікон у будинку обкому партії. У січні 1946 року обкомівком констатував, що на Херсонщині не розгорнуті навіть підготовчі роботи для виконання державного плану будівництва житла для переселенців. Фактично виділені на ці цілі державні кредити колгоспами не використовувались або витрачалися не за призначенням. Тож у вересні 1946 року за результатами підсумкової перевірки, проведеної в області уповноваженим ЦК КП(б)У Козаковим, встановлено, що в усіх без виключення районах області у більшості виділених переселенцям будинків вікна були не заклеєні, дахи, двері, печі не відремонтовані, нічого не зроблено для підготовки житла до зими. Кінцею-кінцем будівництво житла було покладене на самих переселенців, яким держава під це відкрила банківські кредити.

Не меншою проблемою, з якою зіткнулися переселенці, стало зобов'язання радянського уряду наділити їх усіх землею для власного господарювання. У Польщі селяни мали у приватній власності ділянки лісу, орну землю та інші сільськогосподарські угіддя (пасовища, сіножаті, городи, сади тощо). В УРСР їм виділяли у користування тільки присадибні ділянки. У ряді районів їм замінювали «наділами городів відділа від населених пунктів». Лише частину на переселених на Херсонщину селян отримала на родину по пів гектара землі, залишивши на батьківщині значно більші наділи. Однак, іншим і цього мінімуму не було виділено. Нехтуючи радянсько-польською угодою про евакуацію, присадибні ділянки або городи надавалися виключно селянам, які вступили до колгоспів, і навіть родини переселенців-колгоспників на вересень 1946 року були забезпечені землею лише на 68%.

Земельною політикою влада активно підштовхувала новопривбулих до вступу в колгоспи, а голів райвиконкомів персонально зобов'язувала «ширше розгорнути серед привбуваючого українського населення політико-масову роботу з метою повного охоплення та залучення всіх переселенців до колгоспів». Але переселенцю, який звик бути на власній землі господарем, трударем, було важко осмислити і прийняти психологію колективного господарювання. Іх пригнічувало розбазарювання керівництвом та крадіжками колгоспниками громадської власності, випадки ледарства. Новопривбулі переживали сильний емоційний стрес, впадали у депресивний стан, у Херсонському сільському районі переселенці «стверджують в один голос: «Краще в Дніпро, чим у колгосп». Тож у вересні 1946 року уповноважений ЦК КП(б)У констатував, що в області тільки половина з родин переселенців стали членами колгоспів. Цю проблему влада намагалася вирішити у звичний спосіб: «боротись з ворожими і куркульськими елементами, які розповсюджували провокаційні чутки, спрямовані на дискредитацію колгоспного ладу», «викривати їх анти-

радянські дії серед широких мас переселенців, організувати регулярну агітаційно-масову роботу, звернувши особливу увагу «на роз'яснення Сталінської конституції та переваг радянського ладу над капіталістичним»; «систематично проводити голосні читки газет підготовленими агітаторами» тощо.

Не розв'язаною до кінця була й проблема компенсацій за втрачене майно та виділення коштів на облаштування на новому місці. У звітах це пояснювалось саботажом переселенців, які не надавали до оплати акти-накладні, намагалися вийти з Херсонщини в інші, у першу чергу західні області України. Водночас перевірка ЦК КП(б)У встановила, що на вересень 1946 року у Херсонській області переселенцям за залишене у Польщі майно було виплачено лише 13% від пред'явленої до сплати суми.

Виникали проблеми із організацією навчання дітей новопривбулих, із приналежністю більшості переселенців до оголошеної поза законом греко-католицької церкви, із веденням в їх середовищі агресивної антирелігійної пропаганди.

Також багаточисельні партійні та радянські документи засвідчують факти «грубого», «неучинного», «упередженого», «бездушного», «брутального» ставлення до переселенців місцевого керівництва (голів колгоспів, сільрад): їх називали «фашистами», «польськими бандитами», казали «вас вистрипати треба», «ваші ноги недостойні ходити по нашій землі», «ви нам не потрібні, а нам треба ваші коні», що призводило «до нездорових настроїв» серед переселених. У тих, хто вступив до колгоспів, відбирало у колективну власність коні, а потім голови колгоспів «не надають відповідей на підзови кормів, палива, не виділяють пасовища для худоби», або «вимагають плату за пасовища». Інспектор відділу переселення при Херсонському обкомівкомі звинуватив про виявлення багатотонної матері-переселенки, яка вилзла із запаленням ланцюгів на земляній долівці у сирій, не ремонтованій кімнаті під доглядом малолітніх дітей, бо голова колгоспу відмовився транспортувати вівру до районної лікарні. Зафіксовані факти, що голови колгоспів, сільрад обманом або погрозами змушували переселенців віддавати їм частину отриманих від держави грошей, харчів, промтоварів.

За таких умов стає зрозумілим, чому переселені на Херсонщину українці із Польщі, не зважаючи на категоричну заборону самовільного переїзду, масово тікали з нашої країни. Ті, хто намагався добитися офіційного дозволу на виїзд, просили переселити їх у будь-яку область УРСР, включно із південноукраїнськими, аби тільки з Херсонщини. Підсумком цієї переселенської компанії став висновок перевірки ЦК КП(б)У, що на 17 вересня 1946 року «78% переселенців самопільно вийшли з Херсонської області в інші області України».

Такі трагічні сторінки нашої не такої вже й давньої історії можна прочитати у документах державного архіву області.

Ірина СІНКЕВИЧ, державний архів Херсонської області